

стрінуся з тобою; Садок вишневий коло хати, —/ Шепочеш тихо — й знов ідеши в бої. Згадки про Гонту, Залізняка — теж, гадаємо, — вплив поезії Т. Шевченка.

Поетична творчість Михайла Стельмаха цікава і цінна тим, що в ній гартувалося і шліфувалося художнє слово майбутнього видатного прозаїка. Саме в ній намітилися доміанти його індивідуального стилю, його мовні знахідки, які розквітли пишним цвітом у прозі.

У поетичній творчості Михайла Стельмаха є також вірші для дітей. Це предмет окремого дослідження, але побіжно зауважимо, що лексика цих віршів значно поповнить словниковий запас малюків назвами сільських реалій: *віз, вітряк, борона, стіжок, кадуб, комора, обора, хата; баклажани, баштан, дині, кавуни, хлібина; баран, бусол, ведмідь, гусак, дятел, журавка, квочки, півень, рак, цап, черепаха; віяти, молотити, сіяти, косити* і т. ін. Багато слів, з погляду на вікові та психологічні особливості дітей, вжито в демінутивній формі: *баранець, бобренятко, бурундучата, зайчик, їжачок, ланок, огородець, плужок, телятко, ясельця.*

В одній із своїх поезій Михайло Стельмах сказав: *Боюсь людей, що проживуть, як гості, все життя.*

Ні, він не був гостем на землі. За походженням селянин, він і в художній творчості орав, сів і жав.

Світлана Бибик

«ОКУТАНА ВИШНЯКАМИ ХАТА» (МОВНИЙ ОБРАЗ ХАТИ У ПРОЗІ М. СТЕЛЬМАХА)

У прозі Михайла Стельмаха, присвяченій темі села й доли людини на землі, мовний образ оселі один із центральних. Побутовизм *хата* (*хатина, хатинка*) — це не тільки назва місця перебігу подій, а й знак української етнокультури, міфологізованого повсякдення, опоетизований символ життєвості нації.

Національна традиція поводження в хаті, ставлення до хати тих, хто до неї заходить і хто в ній проживає, відбита в мові фольклору, поетичної та прозової творчості, узагальнено представлена у словниках і довідниках. Так, В. В. Жайворонок відзначає, що хата в українців завжди у повазі, що вона є уособленням родинного вогнища, благополуччя, досягнутого завдяки праці, що вона — уособлення гостинності, волі, незалежності. Носієм такої лінгвокультурної інформації є також Словник української мови в 11-ти томах (СУМ, XI, 29-31): з цитат із творів фольклору, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки, Л. Мартовича, А. Головка, Г. Кучера та інших постає ця сільська реалія. У статті *хатка* є покликання й на слововжиток М. Стельмаха: *Село зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники* (СУМ, XI, 31). Ця цитата справді показова для ідіостилю письменника, який опoетизував усе довкілля, у якого мовообраз *хати* в сільському пейзажі глибоко інтимізований. *Хатка, хатина, хатинка* — невід'ємний атрибут настроєвого, насиченого персоніфікаціями романного хронотопу: вона оточена самотніми тополями взимку (*Біля хатинки стоїть самотня тополя, на її гіллі синюватий, влєжаний сніг сочитьс'я повільним золотом краплин* (Стельмах М. Хліб і сіль. — К., 1962. — Т. 1. — С. 221; далі — Хліб), ніжно окутана розквітливими вишнями навесні (*Окутана вишняками і тіннями, німує його хата, і тільки на тому вікні, біля якого завжди спить Дмитро, ледь-ледь колишеться місячна дрімота* (Стельмах М. Кров людська — не водиця. — К., 1962. — Т. 2. — С. 33; далі — Кров).

Хата, хатина і рослинні реалії нерозривно пов'язані в пейзажних описах: і людська оселя, і дерево, кущ, квітка — живі елементи одухотвореного довкілля, тому Стельмах-оповідач бачить, як *...мостит'ся в вишнячку хата для челяді* (Хліб, 413), а коли хтось виходить на ганок — то відразу поза хатніми стінами відкривається світ олюдної природи: *Озувшись, Давид навипиньки, щоб не почула тітка, виходить з хатини, косує на нанесений снігом шматок невдоб'я, з якого витика-*

ється кілька, мов ревматизмом покручених, **кущів верболозу** (Хліб, 141).

Хата в М. Стельмаха вписана в «ширший» сільський пейзаж, простір, у якому зливаються обжита місцевість і поля, лісові закути, надріччя. Такі пейзажні замальовки завжди просякнуті певною настроєвістю — інтимно-ліричною, урівноважено-поетичною, за словесними мазками виразно проступає зачудованість спостережливого оповідача. В одних випадках — це кольористичний мікрообраз: *І обоє глянули на **похилу хату**, яку **срібним вінцем** завершувало засніжене гніздо* (Хліб, 7); *Ось уже й село **війнуло білими плямами хат*** (Кров, 197), а в інших — динамічний панорамний, у якому за допомогою прозорих метафоричних образів акцентовано деталі ширшого простору: *Місяць, **сторочений імлистим пилком**, уже підбився на середину відлитого неба, з тіней і затінків повиступали нові хати; село стало здаватися густішим, а земля **заіскрилася** кожною сніжинкою, і тільки біля самого **небокраю** обривалася легко прокресленою лінією; Відділяючи селянські поля від **ниви, засіяної зорями*** (Хліб, 64); *Мирон прямує до свого лісового закута, де **біля ставочка, отороченого подвійною рамою з очерету та кущів**, стоїть його нова **охайна хата**. Задка про неї і веселить, і тривожить працюючого чоловіка* (Кров, 42); *Вулиця наша насправді вузьенька, ще й покарлючена. Весною, коли на її колії й зелені моріжки падає вечір, вона стає схожою то на річку, то на довжелезний міст. Тут з-за хворостяних тинів привітно здоровкаються з людьми **веснянкуваті вишняки**, а в них то сумують, то веселять **біленькі й блакитнаві хати*** (Стельмах М. Вибрані твори. — К., 1969. — С. 5; далі — Вибрані); *З високості Оксана глянула на землю. Таємнича, моя **недоказана казка**, вона піднімала вгору **підсинені, оброшені зорями хати і підпирала небо лапатами руками яворів*** (Стельмах М. Чотири броди. — К., 1989. — С. 16). Виділені епітети традиційні для означення цієї реалії в українській мові.

Номінації *хата, садок* в М. Стельмаха утворюють один асоціативно-образний ряд з ключовим словом 'рай' (красива, благодатна місцевість): ...як у [книжці] *описуються **попівські маетки, куркульські хутори у садках, біленькі хати, затінені***

вишняками. *Словом, рай* (Стельмах М. Велика рідня. — К., 1962. — Т. 2. — С. 378; далі — Велика). За такою словесною композицією в українській поезиці закріплене оцінно-образне значення (*Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть* (Т. Шевченко)).

Справжню благодать людина відчуває лише у *своїй хаті* — символі волі, затишку, достатку. Протиставлення «своя — чужа хата» актуальне було для часу, осмисленого у прозі М. Стельмаха про події першої третини ХХ століття. Не випадково зменшено-пестливе *хатинка* сприймається із співчутливо-тривожною експресією, пор.: *Марія з зітханням зачинає задвижку чужої хатинки, дерев'яний ключ кладе в немудрий потайник біля призьби, і її смагляве, сумне обличчя, при одній лише згадці, що незабаром вона побачить свою хату, напиває біля карих, з краплинками очей тонке плетиво зморщок* (Хліб, 221). Відносні означення *панський* і *наймитський* відбивають соціальне тло зображеного часу: *Одначе зрідка біліли і свіжі зруби: видно, пішов панський ліс на наймитські хати* (Кров, 188). Аксіологічно маркована реалія *своя хата* протиставлена *чужому куткові*: *І досі чудно: своя хата! Це ж, люди добрі, не в комірному сидіти, не цулитись у чужому кутку, де навіть свій подих затаюєш, де й сльозину тримаєш не в очах, а в серці* (Хліб, 509). *Своя хата* — це не лише внутрішньо-психологічна оцінка житла, але й усвідомлене уособлення національного топосу: *А жінка знову у думках бачить свою хату і Плачиндині вікна, і здається їй, що на шибках комірчини перегойдується не відблиск вогню, а гарячі голови соняшників заглядають в її, Марійну, хату...* (Хліб, 232).

Присвійні займенники *моя, твоя, наша, ваша*, — це складники інтимізованих епітетів, які можна уявно виставити в ряд між означеннями *своя (рідна)* та *чужа*; вони також вказують на ставлення до реалії, передають, хоч і опосередковано, настрій, взаємсприйняття персонажів у конкретних побутових ситуаціях, як-от: — *Не густо у вашій хаті*, — *крякнув Свирид Яковлевич, сідаючи на саморобний стілець* (Кров, 98); — *Геть, лиходію, з моєї хати* (Велика, 293).

Якщо продовжувати мову про епітетність Стельмахового образу хати, то вийде ряд художніх означень за знаком «мінус»,

бо йдеться у його епічних полотнах про нужденне, малорадісне життя сільських трударів-малоземельників, пор.: *Але за лісом він не повернувся до свого села, а пішов копною дорогою до тієї самотньої хатинки, де жила Мар'яна* (Велика, 398); *Мар'ян мимоволі згадує свою напіврозвалену хатинку, яку й досі ніхто не купив у Плачинди* (Хліб, 522); *Але старий не спокусився на панську чарку і поніс своє горе в самотню хатину біля діброви, де не чекали на нього ні діти, ні онуки..* (Хліб, 44); *За труною сходила криком і голосінням Василева Ольга, а в пустій хатині тим часом стара мати знов ростила Василя...* (Кров, 9); *Терентій, приглядаючись до вулиці й неясних обрисів будівель, над якими полтинниками сяють зорі, під'їжджає до розхристаної хати Халимона, зупиняється біля напіврозвалених воріт* (Хліб, 499); *Насамперед, з кожної бідної хати викопавмо оті горщици з злиднями, потроцимо їх на черепки, покладемо в труну і понесемо на грибовище* (Хліб, 582).

Для багатьох і такий куток був лише мрією, про що міркує один із персонажів: *Ось вони опустились на розсоху граба, одна пташка влетіла в невеличке дупло, випурхнула з нього, пискнула щось, і у знайдене сховище пірнула самичка .. «Коли б то людина так швидко могла знайти собі житло!» — Роман мимоволі згадує свою недобудовану хату* (Хліб, 251-252); — *Може, прийде час, коли і в хаті спокійно зможе чоловік переночувати* (Кров, 14).

Убогим був і тогочасний хатній інтер'єр, що засвідчують текстові функції номінацій-побутовизмів: *лава, стіл, ліжко, ніч, лежанка, скриня*, напр.: *Дівчина широко розплющує очі. В них одразу переміщується і підмита темінь хатини, і місячне марево, що, ворущачись, м'яко сіється на лаву й долівку* (Хліб, 471); *Він ще до вечора побавився з Петриком, вирізав йому зайчика, що стридав на шворці, а в думках чомусь не раз повертався до самотньої хатини Мар'яни і її Павлика. .. Чи стягнулась жінка на ліжко, чи й досі відпочивають лише на печі?* (Хліб, 398); *Ось агітатор повитрушував останні папірці з кишені сюртука. Подивився на старосту, і той підвівся, оглянув усю хату, не минаючи й печі, на яку забилося кілька жінок, і їхні голови нависали над тими молодичцями, що вместилися на лежанці* (Хліб, 368); *В хаті вона обережно скидає одяг, кладе*

його *на скриню і в одній сорочці підходить до вікна* (Хліб, 159).

Спіраючись на народнорозмовну комунікативну традицію, письменник фіксує стереотипні ситуації родинних взаємин у хаті, біля хати, поводження між членами сім'ї, побутового етикету, як-от: *Хлопчина хотів скопити на долівку, але вчасно згадав, що його оббрюхані штаненята аж парують на лежанці, а в сорочці в його літа вже не годиться плутатись по хаті* (Хліб, 303); — *Ще чоловік — інше діло: деколи в свято, поки дружина порається біля хати і печі, розкошує до снідання* (Хліб, 222); — *Чим тепер не господарі?.. — твердо пройшовся по хаті* (Кров, 174).

Хата, діти і пісня — один із наскрізних мотивів Стельмахової народнопісенної ідіостилістики. Не дарма ж один із персонажів зазначає: — *Хіба ми бога в душі, а дітей в хаті не маємо?* (Кров, 111-112). Динамічний мовний образ дитини в хаті увиразнює дитяча родинно-побутова словесність: звуковий пісенний образ інтимізований, зчеплений із мікротекстовою ситуацією (діалогізована гра з дитиною, забавляння), що набуває узагальненого змісту, його ритмомелодика співвідносна з грайливим настроєвим планом романної оповіді, пор.: *Ой на горі жито, сидить зайчик,/ Він ніжками чеберяє,/ Коли б такі ніжки мала,/ То я б ними чеберяла,/ Як той зайчик. І хлопчак починає чеберяти по хатинці незграбними обоніжними, пошитими на виріст чоботищами, у яких більше онуч, аніж ніг* (Хліб, 212).

Пісенний обрядовий контекст може бути й символічним протиставленням, як-от уривок із великодньої гаївки у ситуації поминок у хаті нагадує про прижиттєві моменти: *Василь, василь, васильочок,/ Гей, гей, васильочок,/ Мій прекрасний ти цвіточок,/ Гей, гей... Отак і переплітались в її хаті великодні «гей, гей» і похоронні дзвони, що вже не тривожили материне серце* (Кров, 9).

Пісня — це не лише додатковий орнаментальний елемент ситуації, а й узагальнений звуковий образ українського сільського повсякдення: *І добре було так в мовчанні синові й батькові додивлятися до неясних обрисів над річечкою, дослухатися до пісні, що вже пробивалася з якоїсь крайньої хати* (Кров, 152).

Класичний Стельмахівський образ гусей-лебедів над хатою — це також один із проявів мотиву «хата і діти»: лебеді як символ чистоти, щирості, віри, Діви Марії-заступниці, асоціація з ангелами-охоронцями і хати — праобразу церкви, священного родинного осередку (недаремно в цій класичній картині замість лебединого курликання «чуємо» *дзвони, передзвони, співи*): *Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням* (Вибрані, 5).

Хата — ціннісно-смысловий простір, що стоїть в одному ряду з поняттями *земля, доля* (останнє може бути приховане, імпліковане). Не випадково сполука *хата й городець* наскрізна в романі «Хліб і сіль», пор.: — *І не шкода було тобі продавати хатину й городець? — невідомо для чого виривається дурне запитання... — Може, я не хатину й городець, а свої злидні продав? (Хліб, 28); — До Вінниці? — перепитує Мар'ян. — Хай буде до Вінниці, — віддає з хустиною усі папірці і знову здається йому, що віддає хатину й городець (Хліб, 173); — Мар'ян .. сидів за широким багатирським столом, запиваючи могорич за свою хатину й городець (Хліб, 27).* Цей інтимізований мікрообраз ніби частка узагальнення 'земля — хата': *З поганенькими, бляхою полатаними або мотузочками перев'язаними рушницями, з сокирами, косами, вилами чи просто з дрючками вони [селяни] готувалися обороняти свою землю і свої убогі хати (Хліб, 636); — Пустіє село, — знов задумано повторив дід, і ці слова тільки зараз тяжко вразили і почали лякати його, бо перед очима стали розшарпані, продані за дармовицю хати і даленіли близькі люди, яких уже не могла прохарчувати рідна земля (Хліб, 22).*

Лейтмотив «людина і земля», «людина на землі» у Стельмаховій романістиці підкреслено мінорний. Душевний біль, переживання, тортури (це, зокрема, підтримують слова із вербальною семантикою *ділити, відрізати, вирваний*) передають і

ті мікроконтексти, де йдеться про масові переселення на чужі землі. Тоді мовний образ *хата* стає символом батьківщини, захисту: — *Не першу осінь уже ділять панську землю, а нарізають її тільки на мужицьких спинах, та так нарізають, що кров од рідної хати до Сибіру тече...* (Хліб, 552); *Незвична тиша дивує Терентія. Він м'яко ступає присмерком по своєму широкому, захаращеному всякою всячиною подвір'ї, зупиняється біля штабелів дверей і вікон, вирваних з хатин переселенців* (Хліб, 47).

Хатний простір — своєрідна оповідна сцена, місце повсякденних сценарних дій, означених у стереотипних прийменниково-іменникових, іменниково-дієслівних сполуках, як-от: *В хатинку з великим оберемком дров увалюється захеканий і веселий Максим* (Хліб, 212); *Коли він, об'юшений потом, втягує деревину в двір, із хатини в одній сорочці виходить Уляна* (Хліб, 481); *...як приходив Іван Січкара і як його нагнав з хати Василь* (Кров, 35); *Тимофій. Посміхаючись своїм думкам, іде до хати, обережно відчиняє двері* (Кров, 41); *Дмитро скрипне сінешніми дверима: хоч як тихо виходить вона з хати, щоб не збудити сина, все одно почує* (Велика, 332); *А от палити хати — це миле й присмне діло* (Хліб, 641).

Отже, в оповіді Михайла Стельмаха лексема *хата* одна з ключових: у прямому вузькому значенні вона номінує локалізацію подій; у ширшому, символічному, вживанні розкривається її внутрішня форма знака національної культури, своєрідного сприйняття світу крізь призму народнорозмовності та народнописенності.

Лариса Козловська

НАРОДНОПІСЕННІ ОБРАЗИ В МОВОТВОРЧОСТІ М. СТЕЛЬМАХА

«Лірична пісня — це душа народу, це безмежне поле, засіяне зернами історії й завітчане людськими надіями, це незмірна, воістину народна любов до своєї вітчизни і зненависть до її